

Верховний
Суд

«Презумпція права власності vs Презумпція необґрунтованих активів»

Євген Петров
Суддя Верховного Суду у Касаційному
цивільному суді

II Антикорупційний форум ААУ
26 квітня 2024 року

Цивільна конфіскація не є українським ноу-хау. У праві ЄС вона застосовується до активів особи, засудженої за кримінальне правопорушення, що могло призвести до економічної вигоди, та за злочини, які навряд чи здійснювалися один раз. Суд може прийняти рішення щодо такого заходу, коли він доходить висновку, що відповідне майно є результатом кримінальних дій (базуючись на обставинах справи та наявних доказах, наприклад, якщо вартість власності порушника диспропорційно вища його законного доходу). При цьому тягар доведення покладено на порушника, якого визнано винним за серйозне кримінальне порушення і який має довести законний характер набуття власності.

До держав, у яких передбачена конфіскація активів поза кримінальним судочинством, належать, зокрема, Австралія, Велика Британія, Ізраїль, Ірландія, Канада, Ліхтенштейн, Литва, Південно-Африканська Республіка, Словенія, Таїланд, Фіджі, Філіппіни, Швейцарія.

Директива ЄС 2014/42/EU про замороження і конфіскацію засобів здійснення злочинів і доходів, набутих у злочинний спосіб (стосується корупції, відмивання грошей і деяких інших серйозних фінансових злочинів, контрабанди наркотиків та торгівлі людьми, тероризму, сексуальних злочинів проти дітей тощо), передбачає здійснення розширеної конфіскації, конфіскації без судового рішення, проведення конфіскації майна третіх сторін, а також замороження активів без постанови суду.

Презумпція у праві:

- 1) специфічний засіб юридичної техніки, за допомогою якого
- 2) на підставі індуктивного узагальнення подібних ситуацій припускається існування певного факту (явища юридичної дійсності або властивості суб'єкта чи об'єкта) з високим ступенем імовірності, який
- 3) не потребує доказування, але
- 4) може бути заперечений та спростований у суді та адміністративному органі у процесі доказування.

Значення презумпції

1. забезпечує завдяки «такому засобу юридичної техніки законодавчого регулювання» певну правову визначеність;
2. оптимізує процес вирішення складних юридичних ситуацій з урахуванням динамічності розвитку суспільно-управлінських правовідносин;
3. установлює певні сталі принципи у праві;
4. у процесуальному аспекті - попереджає процесуальні порушення учасників справи,
5. регулює між сторонами обсяг тягаря доказування в суді,
6. реалізує принцип процесуальної економії,
7. усуває або мінімізує значення процесуальних формальностей,
8. забезпечує розгляд та вирішення справи судом у розумні строки (зобов'язують учасників добросовісно користуватися своїми процесуальними правами, а також проявляти активність, зокрема, цікавитися процесом розгляду справи).

Види презумпцій

1. **за джерелом походження:** а) виникають безпосередньо із положень закону; б) із загального досвіду людства, з природніх законів або звичаїв (цінностей) суспільства;
2. **за можливістю спростування у процесі доказування:** а) презумпція, яка може бути спростована та вважається істинною, допоки суб'єкт, що заперечує, не доведе протилежне (наприклад, презумпція невинуватості); б) презумпція, яка є незаперечною (або неспростовною), яка не може бути спростована в будь-якому випадку (наприклад, захист прав дитини);
3. **залежно від попереднього встановлення певного факту:** а) презумпції без основних фактів (безумовна презумпція) (наприклад, презумпція невинуватості); б) презумпції з основними фактами, які потребують попереднього встановлення певного факту (наприклад, оголошення особи померлою, якщо вона була визнана безвісно відсутньою протягом встановленого проміжку часу).

Отже, до основних характеристик презумпції можна віднести такі:

- це припущення, презюмування яке встановлюється між встановленим юридичним фактом та фактом, що презумірується;
- це узагальнення, спрямоване на регулювання тих чи інших життєвих обставин;
- вважається вірогідною частиною норми права;
- це припущення, що тягне настання юридичних наслідків;
- підґрунтя (підтвердження попереднім досвідом) знаходить в юридичній практиці;
- відображає зв'язок між життєвими обставинами та юридичними наслідками;
- презумпція створюється з метою полегшити правове регулювання;
- підставами виникнення презумпцій можуть бути життєві обставини або презумпція може бути результатом правозастосовної діяльності;
- завжди закріплюється в нормах права або в нормативно-правових актах.
- NB! презумпція це – завжди передбачуваність. Правова презумпція – передбачене законом правило (нетиповий нормативний припис), за яким на підставі встановлення певного факту чи фактичного складу виключається необхідність доказування та вважається таким, що існує інший факт (фактичний склад).

Цивільний кодекс визначає презумпцію правомірності набуття права власності. Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів. Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом.

Передумовами та матеріальними підставами для захисту права власності у судовому порядку є наявність підтвердженого належними доказами права власності позивача щодо майна, а також підтверджений належним доказами факт порушення (невизнання або оспорювання) цього права.

Ураховуючи, що відповідно до статті 328 ЦК України набуття права власності - це певний юридичний склад, з яким закон пов'язує виникнення в особи суб'єктивного права власності на певні об'єкти, суд повинен встановити, з яких саме передбачених законом підстав, у який передбачений законом спосіб позивач набув право власності на спірний об'єкт і чи підлягає це право захисту в порядку, визначеному позивачем.

(Постанова КГС ВС № 911/1902/19)

У постанові від 04 липня 2018 року у справі № 653/1096/16-ц Велика Палата Верховного Суду зазначила, що для цілей визначення наявності в особи права володіння нерухомим майном застосовується принцип реєстраційного підтвердження володіння, який полягає в тому, що особа, яка зареєструвала право власності на об'єкт нерухомості, набуває щодо нього всі повноваження власника, визначені в частині 1 статті 317 ЦК України, у тому числі й право володіння.

Верховний Суд дійшов висновку, що державна реєстрація речових прав на нерухоме майно є юридичним фактом, який полягає в офіційному визнанні та підтвердженні державою набутого особою речового права на нерухомість та є елементом в юридичному складі (сукупності юридичних фактів), який призводить до виникнення речових прав. При цьому реєстрація права власності хоча і є необхідною умовою, з якою закон пов'язує виникнення речових прав на нерухоме майно, однак реєстраційні дії є похідними від юридичних фактів, на підставі яких виникають, припиняються чи переходять речові права, тобто державна реєстрація сама по собі не є способом набуття права власності

«Активи» для цілей глави 12 ЦПК України означає грошові кошти (у тому числі готівкові кошти, кошти, що перебувають на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах), інше майно, майнові права, нематеріальні активи, у тому числі криптовалюти, обсяг зменшення фінансових зобов'язань, а також роботи чи послуги, надані особі, уповноваженій на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування.

Політико-правовий підхід допускає існування різних конструкцій конфіскації. Як наслідок, у світовій практиці сформувався дві різновиди конфіскації: проти особи (особиста конфіскація, *in personam*); проти речі (речова конфіскація, *in rem*). Традиційно зазначені різновиди *in personam* конфіскації розмежовуються:

процедурою вилучення майна: конфіскація застосовується в кримінальному судочинстві (або в тому яке кваліфікується як кримінальне), а *in rem* - в цивільному судочинстві.

стандартами доказування, які застосовуються: для конфіскації *in personam* має застосовуватися кримінально-правовий стандарт «поза розумним сумнівом» (*beyond reasonable doubt*). Натомість в конфіскації *in rem* використовується стандарт «баланс ймовірностей» (*balance of probabilities*).

Українська модель конфіскації *in rem* отримала своє вираження в конструкції «необґрунтовані активи», що мають досить нетиповий правовий режим.

Такий специфічний правовий режим, по-перше, проявляється в досить суттєвих особливостях правового регулювання.

Правове регулювання конструкції необґрунтованих активів відбувається частково в: ЦК України (ч. 5 ст. 258, ч. 7 ст. 261, ч. 2 ст. 328, п. 12 ч. 1 ст. 346, ч. 6 ст. 1032); ЦПК України (зокрема, абз. 2 ч. 2 ст. 81, ч. 4 ст. 89, глава 12), причому із специфічним відсиланням до КК України та Закону України «Про запобігання корупції»; Законі України «Про запобігання корупції» (зокрема, ч. 2 ст. 69).

При цьому, Законодавець застосував досить «специфічну» законодавчу техніку, оскільки:

матеріально-правове регулювання необґрунтованих активів в більшій мірі здійснюється на рівні процесуального Закону, а не в ЦК України;

сам інструментарій (активи, набуття активів, необґрунтовані активи, законні доходи) повністю неузгоджений із ЦК України, що містить тільки фрагментарне регулювання певних аспектів позовної давності, кваліфікацію рішення про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави як спростування презумпції правомірності набуття права власності та підстави припинення права власності.

За загальним правилом, ЄСПЛ не визнає цивільну конфіскацію активів поза кримінальним провадженням порушенням права власності, якщо держава дотримується принципів законності, легітимності та пропорційності і на практиці забезпечує процесуальні права власників активів справи «М. проти Італії», «Оторіно проти Італії», «Аркурі проти Італії», «Ріела та інші проти Італії», «Батлер проти Сполученого Королівства», «Уолш проти Сполученого Королівства», «Гогітідзе та інші проти Грузії»).

ЄСПЛ визнає допустимим конфіскацію майна, що належало членам родини винного (незалежно від його засудження) за таких обставин:

1. знання про незаконне походження майна;
2. неможливість пояснити походження майна;
3. вид злочину (тяжкість злочину); 4) з'ясування, чи не є третя сторона фіктивним власником (рішення від 10 квітня 2012 р. у справі «Силицькиєне проти Литви»).

ЄСПЛ звертає увагу на те, що постанова про конфіскацію не є встановленням вини за злочин (п.п. 53, 54 рішення). У п.п. 63, 65, 67 рішення ЄСПЛ зауважив, що конфіскація переслідує законну мету у загальних інте ресах і ґрунтується на доказах придбання конфіскованих активів за рахунок реінвестування незаконних доходів злочинної організації.

Законодавець не здійснює конструювання правового режиму необґрунтованих активів **через використання конструкції недійсності**. З урахуванням сутності та призначення конструкції недійсності правочину вона не розрахована на її використання при визнанні необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Оскільки в цьому разі достатньо спростувати презумпцію правомірності набуття права власності (ч. 2 ст. 328 ЦК України).

- В рішенні по справі 991/3346/23 ВАКС виснував, що специфікою законодавчого регулювання цивільної конфіскації є те, що у процесуальній нормі **закріплена «презумпція необґрунтованості активів»**: суд визнає необґрунтованими активи, якщо на підставі поданих доказів не встановлено, що активи або грошові кошти, необхідні для придбання активів, щодо яких подано позов про визнання їх необґрунтованими, були набуті на законній підставі. Ця презумпція є спростованою, в процесі судового розгляду тягар доказування перекладається на відповідача, у якого виникає обов'язок довести законність набуття активу або спростувати зв'язок з цим активом чи його необґрунтованість.
- Особливістю нормативного врегулювання цивільної конфіскації є те, що у процесуальній (а не матеріально-правовій) нормі **закріплена презумпція необґрунтованості активів**
- Слід звернути увагу, що чітко визначений алгоритм встановлення обставин.

Дискусійність питання щодо презумпції необґрунтованості активів

Найбільш дискусійними є питання:

- 1) покладання на відповідача обов'язку доводити свою невинуватість (набуття активів обґрунтовано) та звільнення позивача від обов'язку доводити незаконність набуття майна, щодо якого заявлені позовні вимоги;
- 2) застосування такої конфіскації до суб'єктів, які не скоювали публічних правопорушень (у контексті пропозицій розширити перелік підстав такої конфіскації).

Проти цивільної конфіскації наводяться такі аргументи:

- 1) зміна виду провадження з кримінального на цивільне зменшує гарантії особи та змінює правила доказування, у тому числі порушує презумпцію невинуватості;
- 2) відсутність необхідності доводити у суді зв'язок активів із конкретним корупційним злочином і вину осіб у його вчиненні;
- 3) подвійне покарання;
- 4) порушення права не свідчити проти себе;
- 5) порушення майнових прав;
- 6) не були внесені зміни до норм ЦК України з питань вилучення майна, що не сприяє правовій визначеності;
- 7) дублювання більш широкої процедури кримінально-правової спеціальної конфіскації, визначеної у КПК України, що стосується багатьох видів злочинів (а не лише корупційних і легалізації майна) як засуджених осіб, так і звільнених від кримінальної відповідальності, як необґрунтованих активів, так і інших видів майна;
- 8) наповнення ЦПК України нормами матеріального права руйнує класичні уявлення про побудову і призначення його як процесуального нормативного акта.
- 9) крім того, виникає питання щодо необхідності захисту прав добросовісних набувачів майна, яким розпорядився відповідач, що не знайшло законодавчого врегулювання у статтях 290–292 ЦПК України.

10) Не вирішено процесуальне питання статусу у справі «пов'язаної особи» . Оскільки позов має на меті припинення права власності, тому належним відповідачем **завжди є власник майна**, а особа, яка має право користування чи розпорядження майном, може залучатися співвідповідачем чи третьою особою, що не заявляє самостійних вимог щодо предмета позову, на боці відповідача. Але якщо співвідповідачем, то слід звернути увагу, що законом не встановлено випадків **виникнення солідарного зобов'язання для стягнення необґрунтованих активів** у дохід держави чи вартості таких активів (Постанова Верховного Суду від 4 жовтня 2023 року у справі № 991/2396/22 (провадження № 61-8529св23))

NB! Як висновок:

- 1) необхідна корекція законодавства, яке регулює процедуру визнання необґрунтованих активів та стягнення їх в дохід держави;
- 2) In rem можливо розглядати як додатковий обов'язок/обмеження для осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- 3) ЄСПЛ зауважує, що існують загальноєвропейські та всесвітні правові стандарти та відсутні причини вважати конфіскацію непропорційним заходом, навіть за відсутності обвинувального вироку. Є законним надання переваги доказам недостатності законного доходу відповідачів для придбання майна. Докази достатньої або високої ймовірності незаконного походження разом із неспроможністю власника довести протилежне визнані достатньою підставою для визначення пропорційності за ст. 1 Протоколу 1.

Верховний
Суд

Петров Є.В., суддя КЦС ВС, д.ю.н., професор
Верховний Суд, вул. П. Орлика, 8, м. Київ, 01043,
КЦС ВС пр. Повітрофлотський, 28
<http://supreme.court.gov.ua>,
petrov.e@supreme.court.gov.ua
www.facebook.com/petroff_xp

Дякую за увагу!